

Методологічні засади дослідження незахищених верств населення як політико-правового явища

Старинський М.В.¹, Горбачова К.М.²

Опубліковано	Секція	УДК
30.01.2024	Право	340.115:342.7

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17188008>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методологічних засад дослідження незахищених верств населення. Автори констатують, що поява великої кількості населення, які в силу різних причин, а головне – проведення геноцидних практик рф на окупованих українських територіях, знищення майна українського населення як на території безпосередніх військових дій та на іншій території України шляхом дронівих атак, із «звичайного» перетворилися в незахищене населення є великою соціально-політичною і правовою проблемою вирішення якої залежить від якісних наукових досліджень. Якість дослідження визначається можливістю їх перевірки, що в свою чергу прямо пов'язане з обраними методологічними засадами дослідження.

Автори доводять, що методологічними засадами дослідження незахищених верств населення є дібрані на науковій основі для досягнення поставленої мети дослідження система прийомів і способів, що є адекватною для даного конкретного наукового дослідження.

Методологічні засади дослідження незахищених верств населення складаються з двох рівнів, що об'єднують в собі всю сукупність необхідних науково-обґрунтованих прийомів і способів дослідження. Елементами першого рівня методологічних засад дослідження незахищених верств населення є світоглядна та філософська складові. Вони включають весь набір філософсько-світоглядних методів дослідження і пізнання, які використовуються в наукових дослідженнях і становлять фундамент для отримання науково обґрунтованих результатів.

До другого рівня методологічних засад дослідження, слід віднести ті складові методології які допомагають виявити і усвідомити внутрішню природу та сутність досліджуваного явища. До них варто віднести соціологічну, політико-правову, історичну та компаративістську складові.

Ключові слова: наукові дослідження, методологія дослідження, правові дослідження, незахищені верстви населення, захист населення.

¹ Старинський Микола Володимирович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2661-5639>.

² Горбачова Катерина Миколаївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного та соціального права Сумський національний аграрний університет м. Суми, Україна ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5940-6350>

Methodological principles of researching vulnerable segments of the population as a political and legal phenomenon

Annotation. . The article is devoted to the study of the methodological principles of research on vulnerable segments of the population. The authors state that the emergence of a large number of people who, due to various reasons, and most importantly - the conduct of genocidal practices by the Russian Federation in the occupied Ukrainian territories, the destruction of property of the Ukrainian population both in the territory of direct military operations and in other territories of Ukraine by drone attacks, have turned from an "ordinary" into an unprotected population is a major socio-political and legal problem, the solution of which depends on high-quality scientific research. The quality of the research is determined by the possibility of their verification, which in turn is directly related to the selected methodological principles of the study.

The authors prove that the methodological principles of research on vulnerable segments of the population are a system of methods and methods selected on a scientific basis to achieve the set goal of the study, which is adequate for this specific scientific study.

The methodological principles of research on vulnerable populations consist of two levels, which combine the entire set of necessary scientifically substantiated methods and research methods. The elements of the first level of the methodological principles of research on vulnerable populations are the worldview and philosophical components. They include the entire set of philosophical and worldview methods of research and cognition that are used in scientific research and form the foundation for obtaining scientifically substantiated results. The second level of the methodological principles of research should include those components of the methodology that help to identify and understand the internal nature and essence of the phenomenon under study. These include sociological, political and legal, historical and comparative components

Keywords: scientific research, research methodology, legal research, vulnerable groups of the population, population protection.

Вступ

Вступ. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави[12].

Дана конституційна норма є фундаментальною основою функціонування нашої держави, і саме вона є тією нормою, що закріплює обов'язки держави щодо людини і громадянина, не дивлячись на будь-яку ситуацію, яка може виникнути на території держави, в тому числі і війну.

Аналіз сучасного стану розвитку нашої держави дає можливість говорити про те, що Україна, не дивлячись на неспровоковану війну проти неї з боку РФ, намагається розвиватись і виконувати свої обов'язки на своїй території.

Постановка проблеми. В результаті війни РФ проти України постало ряд питань, вирішення яких є запорукою розвитку нашої держави як демократичної та соціально-орієнтованої держави. Однією з таких проблем є поява великої кількості населення, які

в силу різних причин, а головне – проведення геноцидних практик на окупованих територіях, знищення майна українського населення як на території безпосередніх військових дій та на іншій території України шляхом дронівих атак із «звичайного» перетворилися в незахищене населення.

Наша держава, завдяки швидкій мобілізації внутрішніх ресурсів та допомозі міжнародних партнерів, оперативно відреагувала на ці виклики. Проте, враховуючи тенденції – прогнозування тривалої війни, вирішення проблеми незахищених верств населення, що виникло в результаті війни – потребує вироблення стабільної та ефективної державної політики в сфері вирішення проблем незахищених верств населення. Вироблення державної політики в будь-якій сфері є надзвичайно складним завданням, оскільки пов'язане з необхідністю врахування великої кількості факторів, що впливають як на саме явище, так і на розвиток відповідної сфери.

Як показує практика, найбільш результативною є та державна політика, виробленню якої передують дослідження стану речей у певній сфері, вивчення досвіду інших держав та спроби змодельовати майбутню систему. Дослідження стану речей у сфері захисту незахищених верств населення пов'язано з низкою труднощів, які є наслідками багатоплановості цього явища та причин його виникнення. З огляду на це для отримання реальних даних і результатів та об'єктивної картини функціонування механізму захисту незахищених верств населення, що виникли в умовах війни, слід виробити відповідну методологію дослідження.

Враховуючи це, метою статті є окреслення методологічних засад дослідження незахищених верств населення, що виникли в умовах війни як головного наукового інструментарію отримання об'єктивних та науково обґрунтованих результатів.

Аналіз наукових публікацій. Окреслення методологічних засад дослідження незахищених верств населення, що виникли в умовах війни є досить складним завданням, оскільки це об'єкт дослідження має як мінімум три рівні, а саме: а) рівень безпосередньо самого явища «незахищені верстви населення» та категорії «незахищені верстви населення», як правової; б) рівень причин виникнення цього явища, а саме війни, що має складну соціально-політичну та правову природу; в) рівень політики держави у цій сфері, що є формою державної політики в екстремальних умовах, які не характерні для звичайного функціонування держави і має бути розрахована на функціонування як під час, так і після її закінчення.

Враховуючи зазначені рівні, спробуємо здійснити огляд основних досліджень, проведених у цих сферах.

Звернення до фахової юридичної літератури дає можливість говорити, що теоретико-методологічні засади дослідження різних правових явищ ставали предметом дослідження багатьох учених-юристів. Проте, на нашу думку, вагомий внесок у цю сферу здійснили А.М. Васильєв [5], що у своїх роботах досліджував сутність правових категорій та їх роль в юридичній науці та практиці; Д.А. Керімов [9, 10, 11], який досліджував методологічні проблеми права й філософські основи політико-правових явищ; В.М. Сирих [27, 28], який охарактеризував методологічний інструментарій під час здійснення юридичних досліджень.

Серед іноземних авторів, роботи яких стали класичними і здійснили значний внесок у методологію дослідження державно-правових явищ, слід назвати Рональда Дворкіна [8], Лона Фуллера [31], Дж. Фінніс [30], Г.Л.А. Харта [32], Джона Ролза [23]. Українські вчені також звертали увагу на методологічні проблеми права, зокрема проблеми методології права стали предметом уваги таких учених, як М.С. Кельман [9], М.В. Костицький [13], Н.В. Кушакова-Костицька [14], Р.М. Шевчук [34].

Діяльність державних органів у рамках реалізації ними своєї компетенції ставала об'єктом дослідження значної кількості вчених. Найбільший вклад з них було внесено

такими як В.Б. Авер'янов [1], Г.В. Атаманчук [3], А.М. Волощук [6], В.М. Гаращук [7], М.В. Лугиня [16], А.А. Манжула [17]. Зазначені дослідники виявили особливості державного управління, його структуру, здійснили характеристику діяльності органів державного управління. Значна увага була приділена характеристиці державного контролю у сфері державного управління. Дослідженням державної політики у сфері захисту незахищених верств населення займалися такі науковці, як: Н. Андрусишин [2], А.М. Балашов [4], І.Л. Матвієнко [18], В.І. Ніколаєва [19], О. Проценко [20], О. Ризак [22], Л.Г. Стожок [26], І.Є. Храпко [33] та інші. В своїх роботах дослідники акцентували увагу на сутності вразливих та незахищених верств населення, а також розкривали питання функціонування системи соціального захисту в умовах воєнних конфліктів.

Методи і методології дослідження. Методологічною основою статті є комплексне поєднання філософських (законів діалектики та метафізики), загальнонаукових (прийомів логічного методу, системного та структурно-функціонального методів) та спеціально-юридичних методів дослідження, а також принципів об'єктивності та історизму.

Результати

Для проведення релевантного дослідження і можливості перевірки отриманих результатів вважаємо за потрібне визначитись з категорією «методологічні засади». Аналіз зазначеної категорії дає можливість говорити про те, що вона складається з двох основних складових, а саме таких категорій як «методологія» та «засади».

Звернення до довідкової літератури свідчить, що під категорією «методологія» (від «метод» і гр. "logos" – «слово, поняття, вчення») розуміють систему принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також як вчення про цю систему[29, с. 359].

Звернення ж до наукової літератури свідчить про те, що поняття «методологія» використовується в широкому та вузькому розуміннях. Так, у широкому розумінні методологія – це теорія людської діяльності, «діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи не лише власне пізнання, але й виробництво. В цьому аспекті методологія <...> є теорією людської діяльності[35, с. 6]». Ті дослідники, які виходять з вузького розуміння сприймають методологію як сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження[21, с.34].

Узагальнюючи зазначене, ми можемо вказати на те, що «методологія» як термін, має як мінімум два значення, такі як: а) система певних принципів і способів, які застосовуються для організації та побудови певної діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); б) вчення про цю систему, теорія методу[34, с. 37].

Структурно методологія наукового пізнання загалом та методологія дослідження незахищених верств населення як політико-правового явища, містить два змістовно відмінні елементи, такі як онтологічний, що становить систему засобів відшукування, систематизації нових знань, а також гносеологічний, тобто вчення про цю систему[25, с. 160]. Це дає нам можливість в ході подальшого нашого дослідження під методологією розуміти теоретичне обґрунтування доцільності застосування відповідних підходів і способів, які використовуються для проведення теоретико-юридичного дослідження незахищених верств населення як політико-правового явища, а «засади» як дібрану на науковій основі для досягнення зазначеної мети систему прийомів і способів.

Також варто наголосити, що методологічні засади дослідження будь-якого явища включають в себе як мінімум два рівні. Це пояснюється тим, що будь-яке явище, яке є предметом/об'єктом дослідження може розглядатися як з точки зору певного світогляду, який є пануючим у суспільстві і який об'єктивований у філософії

сприйняття досліджуваного явища, так і з точки зору особливостей його внутрішньої природи.

Елементами першого рівня методологічних засад дослідження незахищених верств населення є світоглядна та філософська складові.

Характеризуючи світоглядну та філософську складові частини методології дослідження незахищених верств населення, зазначаємо, що вона включає весь набір філософсько-світоглядних методів дослідження і пізнання, які використовуються в наукових дослідженнях і становлять фундамент для отримання науково обґрунтованих результатів. До системи філософсько-світоглядних методів включаються такі структурні частини, як філософські принципи, до яких належать принципи взаємозв'язку, розвитку, цілісності, системності, детермінізму, принципової пізнаваності світу; закони й категорії діалектики та логіки, які виконують гносеологічну та методологічну функції; загальнонаукові принципи, до яких належать принципи об'єктивності, обґрунтованості наукових висновків, обов'язковості доведення розуміння світогляду; загальнонаукові методи, серед яких слід назвати аналітичний, історичний, порівняльний, структурний[25, с. 161]. До другого рівня методологічних засад дослідження, слід віднести складові методології, за допомогою яких виявляються і усвідомлюються внутрішня складова та сутність досліджуваного явища. До них варто віднести соціологічну, політико-правову, історичну та компаративістську складові.

Визначаючись із методологічними засадами дослідження незахищених верств населення як політико-правового явища, варто звернути увагу на зміст категорії «незахищені верстви населення».

Звернення до наукової, навчальної та довідкової літератури дає можливість констатувати відсутність одноманітності сприйняття цієї категорії. При цьому слід також підкреслити, що коли мова йде про незахищені верстви населення, поряд з цим терміном, як синоніми з певними відтінками, використовуються такі терміни як: соціально вразливе населення[22], соціально-незахищене населення[24], в окремих випадках – маргінальне населення[15]. Це дає можливість стверджувати, що дана категорія має дві параметральні характеристики. По-перше, має соціально-політичний характер, зміст якої пов'язаний з питаннями безпечного існування населення на певній території держави, а також із відсутністю бажання чи можливості держави забезпечувати захист. По-друге, як правило, має оціночний характер, що базується на співставленні нормального існування населення на території держави і його фактичному стані на момент такої оцінки.

Враховуючи вищезазначене, ми можемо говорити про те, що в основу глибинного змістовного навантаження категорії «незахищені верстви населення» покладені такі взаємопов'язані елементи як держава та соціум (соціальне середовище), що уособлюють собою дві основні складові методологічних засад дослідження категорії «незахищені верстви населення». Вказане є важливим для нашої розвідки оскільки дає можливість визначитись з колом об'єктів, методологію дослідження яких ми намагаємось визначити.

Держава як елемент глибинного змістовного навантаження відіграє важливу роль у розумінні сутності досліджуваної категорії оскільки дає можливість усвідомити механізми захисту, що внутрішньо запрограмовані у державі як політико-соціальному інституті захисту суспільства на певній території. Проведені нами дослідження показують, що механізм захисту об'єктивується у системі засобів, за допомогою яких держава в особі державних органів здійснює правовий вплив на суспільні відносини[25, с. 162]. У функціональному аспекті держава діє через механізм держави як систему державних органів, у рамках функціонування яких виконуються завдання й функції

держави. Враховуючи те, що державні органи діють у рамках чинного законодавства шляхом прийняття відповідних нормативних актів, а у їхніх відносинах переважають відносини влади-підпорядкування, ми можемо говорити про наявність адміністративно-правового механізму захисту населення.

Враховуючи це, ми можемо виділити першу складову методологічних засад дослідження категорії «незахищені верстви населення», що допомагає виявити її внутрішню природу, а саме методологію дослідження держави та її функціонування.

Другий рівень методологічних засад дослідження незахищених верств населення пов'язаний з таким явищем як соціум. Соціум як явище, ввібрало в себе зовнішню характеристику існування індивіда. В своїй основі соціум є складною системою елементами якої є: люди (індивіди), які виконують певні ролі та займають статуси, соціальні групи та спільноти (великі й малі), соціальні інститути (організації, що регулюють діяльність суспільства), територіальні та етнічні спільноти, а також соціальні структури (класова, професійна, демографічна), що визначають поділ суспільства за різними ознаками. Кожному історичному етапу відповідає певний тип соціуму, що характеризується певним архетипом (набором основних ознак, що лежать в його основі). Також кожен тип соціуму в процесі історичного розвитку характеризується певним типом соціального простору, особистості, соціальної свідомості, власності.

Враховуючи зазначене при окресленні методологічних засад дослідження незахищених верств населення в них мають бути включені методи соціологічного дослідження елементів соціуму, а саме людини, колективу людей та соціальних груп і спільнот. Говорячи про незахищені верстви населення як про феномен існування нашого суспільства, варто вказати, що це явище є характерним для всіх без виключення держав світу і пов'язане як з історичним розвитком конкретних географічних регіонів, так і з певними соціально-політичними процесами, які викликають переміщення населення, зокрема війна, стихійні лиха тощо.

Враховуючи це окреслюючи методологію дослідження незахищених верств населення, на нашу думку, в неї мають бути включені методи історичного дослідження розвитку соціального явища та методи компаративістського дослідження.

Використання історичного методу дослідження дасть можливість усвідомити особливості розвитку суспільства, механізму появи незахищених верств населення, прослідкувати трансформацію як самого явища в різні історичні періоди, так і його сприйняття суспільством і державою. Досліджуючи зміну сприйняття незахищених верств населення державою і суспільством, зможемо накопичити достатній матеріал для його аналізу та вироблення прогностичних моделей розвитку цього явища. Також це дасть нам можливість зрозуміти сучасний стан існування досліджуваного нами явища, і це дає нам можливість погодитись з думкою Д.А. Керімовим, який зазначав, що «поза історичного контексту, який зв'язує явища і процеси сучасності з тими явищами і процесами, які передували йому, як і з тими, які виникнуть на їх основі в більш чи менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму сучасність» [10, с. 111]».

Використання компаративістського методу в дослідженні природи та сутності незахищених верств населення дає можливість дослідити позитивні та негативні аспекти функціонування державних систем забезпечення незахищених верств населення в інших державах. З огляду на те, що забезпечення прав та законних інтересів незахищених верств населення є надзвичайно важливою для держави сферою, використання компаративістського методу буде сприяти можливості побудови якісної теоретичної моделі реалізації політики у цій сфері й аналізу її ефективності без впровадження її в реальне життя. Аналіз практики впровадження в інших державах є неоціненним джерелом не лише перевірки ефективності тих чи

інших управлінських рішень уповноважених державою органів, але й можливості більш раціонально використовувати обмежені фінансові ресурси, особливо в тих сферах, які є надзвичайно фінансово ємними[25, с. 162].

Висновки

Підводячи підсумки вище викладеного можемо зробити наступні висновки. Методологічними засадами дослідження незахищених верств населення є дібрані на науковій основі для досягнення поставленої мети дослідження система прийомів і способів, що є адекватною для даного конкретного наукового дослідження.

Методологічні засади дослідження незахищених верств населення складаються з двох рівнів, що об'єднують в собі всю сукупність необхідних науково-обґрунтованих прийомів і способів дослідження. Елементами першого рівня методологічних засад дослідження незахищених верств населення є світоглядна та філософська складові. Вони включають весь набір філософсько-світоглядних методів дослідження і пізнання, які використовуються в наукових дослідженнях і становлять фундамент для отримання науково обґрунтованих результатів.

До другого рівня методологічних засад дослідження, слід віднести ті складові методології які допомагають виявити і усвідомити внутрішню природу та сутність досліджуваного явища. До них варто віднести соціологічну, політико-правову, історичну та компаративістську складові.

Список використаних джерел

1. Аверьянов В.Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. Киев : Научная мысль, 1979. 150 с.
2. Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. Економіка та суспільство. Випуск № 37. 2022. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>
3. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления : курс лекций. 4-е изд., доп. Москва : Омега-Л, 2006. 584 с.
4. Балашов А. М. Сучасні проблеми соціального захисту населення в Україні. Економіка та держава. 2010. № 1. С. 82–84.
5. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теоретической права. Москва : Юридическая литература, 1976. 264 с.
6. Волощук А.М. Теоретико-правові аспекти реалізації державного управління в умовах демократизації політичної системи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 18 с.
7. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 413 с.
8. Дворкин Р. Империя права. Москва : изд-во Института Гайдара, 2020. 592 с.
9. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Психологія і суспільство. 2015. № 4. С. 33 - 46.
10. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. Москва : изд-во СГУ, 2008. 521 с.;
11. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва : Мысль, 1986. 332 с.
12. Конституція України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

13. Костицький М.В. Нормативізм як методологія юриспруденції. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2014. N 4. С. 17-29. Режим доступу до журн.: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/99c2fec9-8da8-4e41-901c-5894c0d80cab/content>
14. Кушакова-Костицька Н.В. Методологічні проблеми сучасних правових досліджень: об'єктивна необ'хідність чи суб'єктивна формальність. Філософські та методологічні проблеми права. 2013. No 1-2. С. 23-31
15. Лінгур Л.М., Поліщук С.О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. Економіка: реалії часу. Науковий журнал. 2016. № 6 (28). С. 33-39. Режим доступу до журн.: <http://economics.opu.ua/files/archive/2016/n6.html>
16. Лугиня М.В. Розвиток концепції ефективності в державному управлінні: теоретико-прикладний аспект : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 ; Національна академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2016. 254 с.
17. Манжула А.А. Державне управління на місцевому рівні: адміністративно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2003. 204 с.
18. Матвієнко І. Л. Фінансування соціально вразливих верств населення: теоретичні аспекти дослідження. Економічний вісник університету. 2017. Вип. № 34/1. С. 274-282.
19. Ніколаєва В.І. Система соціальної підтримки в умовах воєнних конфліктів: проблеми транспарентності. Держава та регіони. Серія: Державне управління. № 1(61). 2018 р. С. 133-137. http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2018/26.pdf
20. Проценко О. В. Нормативно-правове забезпечення системи соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей уразливих категорій в Україні. Державне будівництво. 2019. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2019_1_19
21. Ракитов А. И. Курс лекцій по логике науки. М.: Высш.шк., 1971. 176 с.
22. Риндзак О.Т. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. Економіка та суспільство. 2021. Випуск 33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-79>
23. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : изд-во Новосибирского госуниверситета, 1995. 532 с.
24. Смирнова І. І., Лихошва О. Ю., Рак Н. В., Горієва Л. А. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми в Україні. Економічний вісник Донбасу. 2020. № 3. С. 205-212.
25. Старинський М.В., Миргород В.В., Шлапко Т.В. Методологічні засади дослідження механізму адміністративно-правового забезпечення права особи на охорону здоров'я. Київський часопис права. 2021. № 3. С. 158-164 DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.25>
26. Стожок Л. Г. Соціальна вразливість та її особливості в період кризи. Формування ринкової економіки: зб. наук. пр.; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; редкол.: О. О. Беляєв (відп. ред.) [та ін.]. Київ : КНЕУ, 2010. Спец. вип: Соціально-трудові відносини: теорія та практика : у 3 т. / Т. 2. С. 353-361.
27. Сырых В.М. История и методология юридической науки. Москва : Норма, 2012. 464 с.
28. Сырых В.М. Логические основания общей теории права : в 3 т. Москва: Юстицинформ, 2004.

29. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 640 с.
30. Финнис Дж. Естественное право и естественные права. Москва : ИРРИСЭН ; Мысль, 2012. 554 с.
31. Фуллер Л. Мораль права. Москва : ИРИСЭН, 2016. 308 с.
32. Харт Г.Л.А. Философия и язык права. Москва : Канон, 2017. 384 с.
33. Храпко І.Є. Особливості функціонування і фінансування закладів соціального захисту уразливих груп населення. Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки. 2014. Вип. 26. С. 275–284. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvbdfa_2014_26_36.
34. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. N 1 (11). С. 31–45. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_5
35. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. Москва, 1964. 48 с.